

Мария Шнитер
Пловдив, България

**ЗАБРАВЕНОТО СРЕДНОВЕКОВНО ВСЕКИДНЕВИЕ НА
ПРАВОСЛАВНИТЕ СЛАВЈАНИ – ОПИТ ЗА ДОСТЪП
(отново за “Отговорите на папа Николай по запитванията на българите”)**

***Апстракт:** Статията поставя въпроси около възможните пътища към изследването на средновековното всекидневие на православните славјани. Предложен е начин за прилагането на методи в събирането и обработката на изворови данни, вече доказали своята ефективност в западната медиевистика. Коментират се специфичните трудности в дефинирането и анализа на материала, стоящи пред славистиката. “Отговорите на папа Николай I по допитванията на българите” са анализирани като възможен извор на данни за всекидневния живот на българите през IX век.*

***Ключови думи:** средновековие, всекидневие, православни славјани, славистична медиевистика*

Ако днес – повече от четвърт век след книгата на Бродел “Структурите на всекидневието”¹, близо седем десетилетия след труда на Елиас “Относно процеса на цивилизацията”² и след многобройните вдъхновяващи изследвания на Жак Льо Гоф и групата Анали³ отново се поставя въпросът за средновековното всекидневие, то това задължително предполага известни оправдания. Разбира се, ако това се случваше в контекста на една византоложка научна среща, не би било така трудно да се оправдае интересът към всекидневния живот на средновековните хора – за всички ни е ясно, че в това направление византологията значително изостава в сравнение със “западната” медиевистика (т.е. с тази, която се занимава, най-общо казано, с латиноезичното средновековие). При това естествено ние не подценяваме направеното през последните десетилетия например от Виенския Institut für Byzantinistik und Neogräzistik⁴ или от Institut für Realienkunde des Mittelalters und der frühen Neuzeit в

1 Fernand Braudel. *Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe- XVIIIe siècles*, 3 t., 1. Les structures du quotidien : le possible et l'impossible, 2. Les jeux de l'échange, 3. Le temps du monde, Paris, Armand Colin, 1979 (българско издание на първата част Фернан Бродел. Материална цивилизация, икономика и капитализъм, XV-XVIII век, том 1. Структурите на всекидневието: възможното и невъзможното. С., 2002).

2 Norbert Elias. *Über den Prozeß der Zivilisation*. Bd. 1-2, 1997 – първо издание от 1936 (българско издание Норберт Елиас. Относно процеса на цивилизация. Т. 1-2, С., 1999-2000).

3 Jacques Le Goff. *Pour un autre Moyen Age*. 1977. (българско издание Жак Льо Гоф. Въображаемият свят на Средновековието. С., 1998); вж и останалите трудове на същия автор, повечето достъпни на български.

4 вж проекта *Alltagsleben und materielle Kultur von Byzanz*, относно резултатите от него в: С. Cupane- E. Kislinger, *Progetti di ricerca sulla cultura materiale dell'impero bizantino*, както и

Кремс⁵. Нека напомним, че още през 1981 г. на XVI международен конгрес по византистика темата за всекидневния живот на византийците предизвиква интереса на много изследователи⁶. Постиженията на съветската византистика от последните десетилетия също трябва да се имат предвид⁷.

И въпреки това ние и днес не можем да не се съгласим с оценката на С. Mango, че *“we know infinitely more about daily life in Imperial Rome in the 1st and 2nd centuries A.D. than in any period of Byzantine history. I may add that we know considerably more about Byzantine life from the 4th to the mid-7th century than about the four hundred years that followed; it is only the mid-11th that the darkness begins to be somewhat dispelled.”*⁸

Какво да кажем в такъв случай, когато става дума за всекидневието на нашите собствени предшественици – православните славяни, на тези, които принадлежат към общността, обичайно обозначавана като *Slavia Orthodoxa*?

Ако византологията, по думите на един австрийски изследовател, още се опитва да излезе от пелените си, (що се отнася до заниманията с всекидневието)⁹, то

работата на Н. Hundsbihler. *Wege zum Alltag des Mittelalters*. В: *Schede medievali* 3 (1982) 500-503, 361.

5 Morat да се проследят серията научни дискусии на Института и съответните издания в: *Veröffentlichungen des Instituts für mittelalterliche Realienkunde Österreichs*: Nr. 1: *Die Funktion der schriftlichen Quelle in der Sachkulturforschung* (Sb. Ak. Wien, phil.-hist. Klasse 304/4), Wien 1976; - 2. *Das Leben in der Stadt des Spätmittelalters* (Sb. Ak. Wien, phil.-hist. Klasse 325) 2.- Aufl. Wien 1980; - 3. *Klösterliche Sachkultur des Spätmittelalters* (Sb. Ak. Wien, phil.-hist. Klasse 367) Wien 1980; - 5. *Adelige Sachkultur des Spätmittelalters* (Sb. Ak. Wien, phil.-hist. Klasse 400) Wien 1982; - 6. *Die Erforschung von Alltag und Sachkultur des Mittelalters. Methode – Ziel – Verwirklichung* (Sb. Ak. Wien, phil.-hist. Klasse 433) Wien 1984; - 8. *Alltag und Fortschritt im Mittelalter* (Sb. Ak. Wien, phil.-hist. Klasse 470) Wien 1984; - 9. *Frau in spätmittelalterlicher Alltag* (Sb. Ak. Wien, phil.-hist. Klasse 473) Wien 1986; - 10. *Terminologie und Typologie mitteleuropäischer Sachgüter: Das Beispiel der Kleidung* (Sb. Ak. Wien, phil.-hist. Klasse 513) Wien 1988; - 13. *Mensch und Objekt im Mittelalter und in der frühen Neuzeit. Alltag – Leben – Kultur* (Sb. Ak. Wien, phil.-hist. Klasse 568) Wien 1990, както и отделните издания на Института като напр. *Norm und Praxis im Alltag des Mittelalters und der frühen Neuzeit. Internationales Round-Table-Gespräch*. Krems an der Donau 7. Oktober 1996. (=Forschungen des Instituts für Realienkunde des Mittelalters und der frühen Neuzeit. Diskussionen und Materialien Nr. 2) Wien 1997, а също и серията *MEDIUM AEVUM QUOTIDIANUM-Newsletter*, Krems 1987 ff.

6 XVI. Internationaler Byzantinistenkongress Wien, 4.-9. Oktober 1981. Akten I/1. (=Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik 31/1) Wien 1981.

7 Г. Г. Литаврин. *Как жили византийцы?* М., 1974, (бълг. издание Г. Литаврин. *Как са живели византийците*. С., 1984.), както и тритомното колективно издание *Культура Византии*. М., 1984 сл.; обзор на проблематиката при З. В. Удальцова. *Некоторые нерешенные проблемы истории византийской культуры*. В: *Византийский временник* 41 (1980), 46-67.

8 Cyril Mango. *Daily life in Byzantium*. В: XVI. Internationaler Byzantinistenkongress Wien, 4.-9. Oktober 1981. Akten I/1. (=Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik 31/1) Wien 1981, S. 337.

9 Ewald Kislinger. *Notizen zur Realienkunde aus byzantinistischen Sicht*. *Medium Aevum Quotidianum-Newsletter* 9, Krems 1987, 26-33: *„H. Hunger hat vor etlichen Jahren von einem „embryonalen Zustand“ der byzantinischen Realienkunde gesprochen. Wie die Schwangerschaft verläuft das Heranwachsen des inzwischen Neugeborenen sehr langsam, wir sind weiterhin erst im Stadium der Windeln. Die Byzanz-Archäologie ist, um beim Bild zu bleiben, im Kindergarten- bis Vorschulalter.“* S. 32-33.

в славистиката може да се каже, че подобен научен интерес на практика още не съществува.

Бидейки относително “млада” наука (в сравнение с класическата филология и западната медиевистика, пък и с византистиката), славистиката все още далеч не се е справила дори с първото предизвикателство, стоящо пред всяка научна дисциплина – описването на материала. Всички знаем, че огромната част от славянските ръкописи, съхранени до наши дни, дори нямат съвременно научно описание. Ясно е, че достъпът до тях не само не е улеснен чрез модерни критични издания или (това звучи за нас, славистите, като фантастика!) чрез представянето им в електронен вид, но дори е изкуствено затруднен даже за малцината, които имат необходимата компетентност и проявяват интерес към заниманията с тях. Очевидно е, че при тези условия изследователските усилия по необходимост се концентрират върху “външната” страна на паметниците – тяхното археографско и палеографско описание и най-вече лингвистичния анализ. Именно в тези направления са и най-значителните постижения на палеославистиката в наши дни. Сравнително най-“далеч” стигат литургистите, които все пак разглеждат текстовете в съответния културно-исторически контекст. След като отмина времето на “поетиките”, литературоведите на този етап се задоволяват с позитивистично-дескриптивни прочити, достойни за изследователската практика на блажения XIX век.

Как стои въпросът с изследването на средновековното всекидневие на православните славяни?

Тук на първо място се появява питането какво ще разбираме под “всекидневие” и защо изобщо трябва да се занимаваме с него – има ли нещо интересно и научно значимо във всекидневието?

Без да навлизаме в терминологични главоблъсканици, ние можем да ползваме като начало резултатите от продължилата десетилетия дискусия по темата, подхваната от Бродел и школата Анали и отразена в поредицата сборници на Institut für Realienkunde des Mittelalters und der frühen Neuzeit¹⁰. Максимално обобщено, там се приемат като конститутивни за всекидневието нещата (и събитията), отличаващи се с повторемост (“хабитуалност”) и висока фреквентност - за разлика от спорадичните, ритуално/циклично повтарящите се и уникалните неща (и събития), характеризиращи най-общо празника (или други екстраординарни ситуации, напр. природни бедствия, епидемии и т.н.). Като основни (достъпни за съвременното научно изследване) носители на информация за всекидневието в рамките на тази научна парадигма се разглеждат **историческите реалии**. Освен като материално съхранени предмети или археологически находки, тези реалии могат да са ни достъпни и като изображения (в рамките на иконографията или илюминацията на ръкописи), като словесни описания (в границите на различни по степен на фикционалност текстове), като упоменавания във фолклорни извори и т.н.

При изследването на средновековното всекидневие следователно основен подход би било изучаването на материалната култура на миналото. Веднага трябва да уточня, че става дума не за етнографско описание на предметите, а за интерпретирането им като знаци за една реална, “жива” действителност, като свидетели за конкретни процеси и като говорители на своите производители и потребители, които най-често не са оставили никакви други “следи” в историята.

При това, поради специфичната инертност на тази сфера на човешкото съществуване, естествено е да очакваме да се прояви т. нар. *longue durée*, “дългото

10 Вж указанията в бел. 5, особено Nr. 6 и 13.

време”, в което се случват, видоизменяят и развиват нещата, изключителната бавност на процесите и липсата на ясно дефинирани и фиксирани във времето моменти на случване на събитията.

Тук веднага стигаме до серия от проблеми, повечето от които вече са били обект на дискусия. Първият от тях се отнася до принципната възможност да съдим за **човека** от миналото посредством предметите, които той е изработвал и използвал. Струва ми се, че не само социологията отдавна е доказала релевантността на артефактивния анализ при изследването на социалните факти. Опитът на колеги – филолози, историци и археолози също потвърждава плодотворността на едно по-внимателно вглеждане в подобен тип “конкретика”¹¹.

Естествено, необходимо е стриктно да се отчита спецификата на изворите, с които разполагаме. От една страна, независимо от “дългите периоди”, в които се развива и видоизменя всекидневният бит на средновековието, все пак безразборното струпване на едно място на факти и данни, свидетелстващи напр. за IX и за XV век, едва ли е правомерно. Макар да се характеризира със своеобразна “застиналост”, “консервираност” и “неподвижност”, все пак всекидневието на православните славяни през ранното средновековие едва ли е абсолютно идентично с това в епохата на прехода към Възраждане и Ново време. В този смисъл е задължителен интердисциплинарният подход – резултатите от работата на учени, занимаващи се със стопанска и икономическа история например могат да окажат неопределима помощ.

От друга страна, спецификата на самите текстове, които влизат във все по-разширяващото се и аморфно понятие “средновековна литература”, предполага прилагането на строго дефинирани критерии за верификация на носената от тях информация. Очевидно е, че съобщеното в една дарствена грамота няма същата степен на фикционалност като едно житие, че едно завещание се различава по своя тип релевантност от проповедта, а сборникът църковни канони показва различна “картина на всекидневието” от сборника съдебни решения. Австрийският изследовател Gerhard Jaritz предлага следната класификация на изворите от гледна точка на възможностите и способите за тяхното използване като “база данни” в създаването на една “история на средновековното всекидневие”:

- “реалност” – сметки, завещания, инвентарни списъци, оригинали и т.н.;¹²
- “мнима реалност” – хроники, писма, дневници, пътеписи, отчасти изображения и литература и т.н.;
- “норма” – правила, канони, наставления, отчасти проповеди и т.н.;
- “желание и идеал” – отчасти изображения, дидактическа литература, проповеди и т.н.;
- “фикция” – отчасти литература, изображения и т.н.¹³

Тази класификация ни принуждава да си зададем още поне два въпроса.

Първият е по-общ и се отнася до принципната възможност на средновековната литература с нейната всепроникваща система от топоси и символи изобщо да бъде релевантен извор относно всекидневието. Схващането, че топосът

11 Вж. изследването на Йордан Андреев. Всекидневието на българите XII-XIV век. С., 1992, както и посочената там литература.

12 Тук е важно да се добави, че тази “реалност” не бива да се бърка с “пълнота”, тъй като всеки списък има собствена долна граница на Erwähnenswert, свързана с имплицирани ценностни представи.

13 Gerhard Jaritz. Zwischen Augenblick und Ewigkeit. Einführung in die Alltagsgeschichte des Mittelalters. Wien, 1989, S. 15-25 et passim.

автоматично изключва тази възможност, би трябвало да се приеме за пресилено. “Очевидно постоянното конфронтиране на средновековния човек с топоси, формули, символи и алегии и т.н., които отново и отново имат отношение към или се основават на “всекидневности”, по-скоро ни води към съвсем конкретния и решаващ въпрос за тяхното влияние върху всекидневието и формите на живот.”¹⁴

Очаквам вторият въпрос да бъде зададен специално от славистите в приблизително следната форма: Как можем да изследваме средновековното всекидневие на православните славяни, щом наличните, достигнали до нас исторически извори, не носят подобна информация?

Сравнявайки своята изворова база с тази на специалистите по латиноезично средновековие, славистите може би донякъде са прави. Действително, ние не разполагаме с документ, подобен на *Hochzeitsordnung*-a - правилника на общината в Нюрнберг от края на XIV век, указващ максималната допустима цена на една сватба (в зависимост от социалното положение на младоженците), както и максималната цена и модела на една рокля, подобаваща на благочестива християнка.¹⁵ Склонни сме да се съмняваме, че подобни указания изобщо са съществували в нашата традиция – и разликата в развитието на градската култура у нас, и пословичната неприязън на балканеца към такъв тип предписания обясняват липсата на писмени свидетелства в тази област.¹⁶ Това обаче не означава липсата на норма, по-скоро на система от норми, регулиращи всекидневния живот. Макар и рядко фиксирани и законодателно установени, те са не по-малко ефикасни. Нарушаването им води до санкциониране на индивида от страна на общността и този регулативен механизъм осигурява безпроблемното възпроизвеждане на традиционните всекидневни практики в продължение на векове.

Без да изпадаме в структуралистски увлечения и безпочвен типологизъм, ние сме на ясно, че елементарната екстраполация на културни модели, извлечени от теренен материал от XIX-XX в., в предмодерната епоха, не може да бъде – въпреки съблазнителната привидна достоверност на резултатите – научно защитена. Вероятно е, че всекидневието на българите (южните славяни? православните славяни?) през XVIII век едва ли значително се е различавало от това през XV век, а през XV век не е било съществено различно от това през XIII век. Означава ли това, че може на да говорим за *longue durée*, продължаващо цели пет века и дори повече? Засега това е само хипотеза и тя изисква своето научно потвърждение. А за тази цел са необходими серия от частнонаучни изследвания върху конкретни проблеми на всекидневието. С какво се е хранил човекът през XIII век? Същите ли продукти е

14 пак там, с. 37.

15 Вж подробно за това при Otto Borst. *Alltagsleben im Mittelalter*. 1983, както и цитираната там изворова литература, особено поредицата *Die Chroniken der deutschen Städte vom 14. bis zum 16. Jahrhundert*, hrsg. v.d. Hist. Komm. bei der Bayer. Akademie der Wiss., Bd. 1., Neuaufl. 1961 der Ausg. v. 1862 – Bd. 36, Neuaufl. 1968 der Ausg. v. 1931., в която са документирани градовете Нюрнберг, Аугсбург, Брауншвайг, Страсбург, Кьолн, Ландсхут, Регенсбург, Мюлдорф, Мюнхен, Майнц, Любек, Дортмунд, Нойс, Дуисбург, Люнебург.

16 От друга страна, по време на турското робство съществуват много детайлни (писани!) правила относно облеклото на различните социални и конфесионални общности. Едва в последно време тази норма започва да се подлага на анализ с цел изследване на всекидневието през епохата., срв напр.. изследванията на Олга Тодорова. *Православната църква и българите XV-XVIII в. С., 1997*; *Жените от централните Балкани през Османската епоха XV-XVII в. С., 2004*.

използвал и през XVI ? Познавал ли е способности за консервиране и съхранение на храни? (по този въпрос май имаме информация главно за прабългарите, които ядели сушено конско месо и пиели кумис. Но запазена ли е тази практика в зрялото Средновековие? Ако не, кога е изчезнала и защо?) Кога и какви подправки е употребявал нашият предшественик и как си ги е доставял? (Западноевропейците, търсейки “островите на подправките”, откриват Америка; нима на Балканите същите тези подправки – пренесени от араби и турци – са били познати от край време и затова балканският човек не тръгва да търси нови светове?)

Изучавайки кулинарните практики в един манастир в Долна Австрия през 1497-1498 г.¹⁷, Г. Яритц подлага на статистическа обработка с програмата SPSS отразените в кухненската книга разходи по различни групи (месо, риба, птици, животински продукти, зеленчуци) и установява конкретните флуктуации в периода преди и по време на Великия пост, както и през летния и зимния сезон¹⁸. Прилагането на количествените методи би могло, разбира се, да осигури значителна убедителност на нашето говорене за средновековното всекидневие. За съжаление за това са необходими преди всичко статистически значими количества изворов материал. Нека не бързаме да твърдим, че “по нашите земи” такъв материал няма – и да обвиняваме за това липсващата традиция на архивиране, продължителното чуждо владичество, природните и исторически катаклизми и т.н. Колкото и основателни да са подобни “оправдания”, истината е, че медиевистичната славистика още далеч не е изчерпала дори възможностите на относително малкия по обем въведен в научно обръщение изворов материал да служи като източник на данни за всекидневието. Отделно от това, разбира се, е вярно и това, че изворовата база би могла (и би трябвало!) значително да се разшири чрез въвеждане на нови групи паметници, оставали досега встрани от внимателния поглед на специалистите. Кой е обърнал внимание на трудно четливите късни записки в полетата на “сериозни” богослужебни ръкописи, където селският свещеник си води сметка за разходите и така оставя достоверни данни за цената на пшеница, вино, мед, восък, а и за собственото си мнение по въпроса? Подобни маргиналии обикновено се подминават с мълчание и снизхождение – те са късни, не дават кой знае колко значима информация от гледна точка на историците на книжовния език, не са интересни за литургистите, не притежават необходимия висок стил, за да привлекат вниманието на литературоведите, не разказват за битки и народни въстания, за да заинтригуват историците... а културолозите – те обикновено нямат любопитството, а и необходимата палеографска компетентност, за да са в състояние да ги прочетат.

17 G. Jaritz. Zwischen Augenblick... S. 35 ff.

18 срв. опит за подобно проучване, макар и без необходимата изчерпателност, при Vasilka Tarкова-Zaimova. La vie quotidienne d'après le typicon du monastère de Backovo (1083). ПРАКТИКА ΤΟΥ Ἁ ΔΙΕΘΝΙΥΣ ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ ΖΩΗ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ. Αθήνα, 15-17 Σεπτεμβρίου 1988. (Κέντρο βυζαντινών ερευνών / Ε.Ι.Ε. – ΑΘΗΝΑ 1989), 429-438. срв. също (като един от възможните ефективни подходи) Р. Павлова. Щрихи към делниците и празниците на римляните. Кухнята. В: Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, т. XX (2005), 140 – 149. Всъщност пример за компетентно разглеждане на темата дава още през седемдесетте години А. П. Каждан. Сколько ели византийцы? В: Вопросы истории, 1970, 9, 215-218.

И тъй, какви са пътищата за преодоляване на описаното състояние на нещата?

От една страна, необходимо е принципно да преосмислим досегашната си представа за границите на изворовата база. Наред с традиционно изследваните богослужбни книги и сборници със смесено съдържание, в ползрението на историка на средновековното всекидневие би трябвало да попаднат и всевъзможни текстове в практическо-приложен характер, независимо от формата, в която са съхранени, а така също данни от археологически проучвания и иконографски материал в най-общ смисъл. Само чрез паралелно проучване на всички тези разнообразни по произход, функции и отношение към “действителността” извори, както и използвайки резултатите от многобройни частни конкретно-исторически изследвания по отделни проблеми, бихме могли да започнем постепенно да очертаваме контурите на този засега аморфен феномен, наречен “средновековно всекидневие”. При това е от особена важност да се съберат и проучат статистически значимо количество данни, което би дало възможност изводите ни да придобият необходимата “плътност” и убедителност. Естествено, това не е по силите на отделен човек – времето на учените-енциклопедисти отмина с XIX век, а и един-единствен човек едва ли би се справил с огромното количество материал. Очевидно, необходими са съвместните усилия на учени с различна базисна подготовка, а също и достатъчно добра техническа база за създаването на съответния визуален архив и за неговата статистическа обработка, както и – в по-далечна перспектива – за включването на тази информация в достъпна чрез интернет база данни, улесняваща ползването ѝ.

Един от първите теоретични проблеми, пред които ще се изправи подобен научен колектив, е този за хронологическите граници на българското Средновековие и в този смисъл – за *terminus ante quem* на изследването. И докато в Западна Европа преходът от Средновековие към Ново време, макар да се проточва от XIII до XVI век (в зависимост от регионалната специфика на страната и преподреждането на акцентите в изследователската парадигма), е сравнително ясно дефиниран, то в православния свят и особено що се отнася до Балканите, изглежда ще е най-разумно да се откажем да поставяме дори приблизителни граници. (В различни историографски трудове за край на Средновековието се посочва от края на XIV в. – с османското нашествие, до края на XVIII – с навлизането на книгопечатането и масовото разпространение на занаятите, а отделни елементи от традиционния начин на живот, безспорно релевантни, когато говорим за всекидневие, със сигурност са налице и през целия XIX век.)

Ще си позволя да формулирам хипотезата, че обемът на понятието “средновековно всекидневие” в значителна степен съвпада с този на “всекидневие на предмодерната епоха”, когато говорим за православния свят на Балканите. Не може да не отчитаме, разбира се, че вътре в рамките на това / тези понятия неминуемо се наблюдава динамика. Човекът в началото на XVIII век едва ли е живял точно като своя предшественик от края на IX в. – най-малкото защото междуременно прабългарското минало е потънало в забрава, случили са се Кръстоносните походи и ислямската експанзия на Балканите и е открита Америка. Задача на историята на всекидневие на предмодерната епоха е да установи как тези събития са се отразили напр. върху храненето на нашите предшественици – кога се е формирал този “неповторим” стил на приготвяне на храната, за който и българи, и сърби, и гърци, и

румънци претендират да е исконно техен¹⁹, а по света той е познат и достъпен в турските ресторанти. Кога и как балканската кухня включва пренесените от Новия свят домати, картофи и фасул в знаменития си (автохтонен?!) гювеч²⁰?

С постепенния преход от ранното средновековие до началото на модерността количеството на достигналите до нас паметници (и материални, и иконографски, и писмени) лавинообразно расте. Но – странно! – научният интерес към тях лавинообразно намалява. Така за малкото на брой славянски ръкописи от X-XII в. има изписани стотици изследвания, докато XVI и XVII век до неотдавна бяха “бяло петно” в историята на българската култура.²¹ Точно затова може да се очаква, че целенасоченото внимание, ориентирано към тази преходна епоха, ще ни изненада приятно с добавянето на значително количество нова²² научна информация.

Ясно е, че количествените натрупвания на нови данни изискват време и обединените усилия на цял екип изследователи и могат да бъдат резултат от мащабен научен проект.

Но дори при сегашното състояние на изворовата база ние бихме могли да приложим към познатите вече текстове една нова оптика, специално ориентирана към феномените на всекидневния живот.

“Отговорите на папа Николай I по допитванията на българите” като извор на данни за всекидневния живот през Средновековието

Този документ е широко известен, многократно издаван и коментиран.²³ Макар да го споменават бегло в исторически обзори, посветени на преломния за

19 Vintilă Mihăilescu, Radu Anton Roman. How National is the “National Cuisine?” – Reflections on Differences. Focus on Romania. Ed. Irina Culic, István Horvath, Cristian Stan. Limes Publishing House, Cluj-Napoca, 1999, 125-136.

20 Отделни частни данни по въпроса можем да намерим у В. Велков. Фауната на древна Тракия. В: Природа, 1956,1, 75-79. Иван Странски. Фасулът в българските земи. В: Природа, 1956, 2, 10-14. същият, Земеделието в старата българска държава. В: Природа, 1956, 3, 76-79.

21 Вж в последните години материалите от провежданите интердисциплинарни конференции Българският петнадесети век. Сборник с доклади за българската обща и културна история през XV в. Научна сесия, организирана от Народната библиотека “Св. Св. Кирил и Методий” и Българската археографска комисия. София, 19-21 октомври 1992. (изд. НБКМ, С., 1993) и Българският шестнадесети век. Сборник с доклади за българската обща и културна история през XVI в. София, 17-20. октомври 1994 (изд. НБКМ, С., 1996).

22 “нова” е употребено тук в словен смисъл; често става дума за вече включена в научно обръщение информация, която досега не е била ползвана като извор за историята на всекидневието – срв. напр. Извори за историята на българското право., Т. 1-2, С., 1961, 1981; ИБИ т.4. Турски извори. Под ред. на Б. Цветкова, Хр. Гандев и др. С., 1959.

23 Княз Борис I отправя питанията си до папата през втората половина на 866 г., така че този текст е едно от малкото точно датирани свидетелства за най-ранната епоха на българската християнизация. Ползвам изданието на Калин Янакиев (съст., ред.) Фотий патриарх Константинополски до княз Борис. Папа Николай до българите. (нататък: Отговори...) С., 1994. Преводът от латински е на Димитър Дечев от 1922 г. и съвпада с второто българско издание в D. Detschev. Responsa Nicolai I papae ad consulta Bulgarorum. Serdicae, 1939, както и с това в ИБИ, 7., С., 1960, 65-125.

България IX век²⁴, историците рядко го разглеждат като нещо повече от свидетелство за църковно-политическите събития на епохата. Васил Златарски му посвещава подробен коментар²⁵ и вижда в него стремеж *“като на българите, така и на техния княз да запазят и след приемането на християнството някои свои стари езически обичаи, вярвания и възгледи”*²⁶. Все пак вниманието на Златарски е концентрирано главно върху църковно-юридическите аспекти на текста. Изключение представлява възгледът на Мутафчиев, че *“тия “Отговори” са най-важното свидетелство не само за безпътищата, в която се озовал животът на едва-що покръстеното българско общество, и не само за българската култура през езическия период, но и за духовното състояние на самия Борис...”*²⁷.

Така или иначе, разглеждането на “Отговорите” от гледна точка на съдържащите се в тях данни за средновековното всекидневие засега е задача за бъдещето.

Значителна част от сто и шестте отговора засягат въпроси от църковно-догматически характер и отразяват стремежа на княза да направи правилния културно-политически избор в сложната ситуация на европейския IX век.

Наред с това князът очевидно си дава сметка, че религиозната преориентация по необходимост дава отражение върху всички сфери и равнища на обществения и на личния живот. Съзнателният отказ от собствената традиция – независимо доколко е доброволен – поставя него и поданиците му в състояние на дълбока вътрешна криза и несигурност. Той е склонен да се съмнява в правомерността дори на най-“простите”, всекидневни неща, чувствайки се по някакъв начин чужденец в собствения си дом (доколкото над него внезапно бди нов, непознат бог). Отхвърляйки вярата на предшествениците си, той се чувства принуден да преосмисли цялостния си начин на живот – от дефиницията за това “що е грях”, до правилата за хранене на княжеската трапеза. Така отговор № 42 описва обичайния начин на разпределяне на местата при хранене – *“когато вашият княз седне на стол, както е обичаят, до трапезата, за да яде, никой не сътрапезничи с него, за да яде също, нито дори жена му, докато вие далеч от него насядате на ниски столчета и ядете на земята...”*²⁸

Поведението при хранене традиционно се смята за един от основните “маркери” на типа цивилизация и промяната му се приема за белег на развитие в ценностната система на общността.²⁹ От описания начин на хранене могат да се направят изводи за различния стадий, на който се намира нормативното разбиране за “редно” и “нередно” в Западна Европа и на Балканите в средата на IX век. Тъй като разполагаме не със самия въпрос на княз Борис, а с негов преразказан вариант (в рамките на отговора), става ясно само, че невключването на съпругата в княжеската трапеза прави впечатление на западноевропейеца. От друга страна, самите българи вероятно отдавна знаят, че във Византия на дамите се полага почетно място на трапезата (понякога дори на императорската!)³⁰ и може би заради това са обърнали

24 Петър Мутафчиев. История на българския народ (681-1323) С., 1986, 158-160; Васил Гюзелев. Княз Борис I. С., 1969, 202-208, Иван Божилов. Културата на средновековна България. С., 1996, 72-73. История на България, С., БАН, 1981, т. 2, 220-223;

25 Васил Златарски. История на българската държава през средните векове. Т. 1/2, с. 85-112;

26 там, 103.

27 П. Мутафчиев, цит. съч., 158-159.

28 Отговори, 137.

29 Norbert Elias, op. cit. Bd. 1., S. 202-266.

30 Според Литаврин (цит. съч., 112) *“през X-XII специално за жените били предназначени две*

внимание на тази подробност в питането си. Нека напомним, че полигамията не е била изключение, а по-скоро традиция както при прабългарите, така и сред славяните. Отговор № 51 изрично се занимава със статута на вторите съпруги. Сключването на смесени бракове между прабългари и славянки е една от масовите форми на етническа конвергенция, която често има и политически аспект. При все това равнопоставеното присъствие на съпругата/съпругите на княжеската трапеза се смята за неуместно – факт, който според папата “*противоречи на добрите нрави*”, макар и да “*не е против вярата*”.³¹ Напътствието, което той дава (в духа на Мат. 9:10-11), е в посока към християнско смирение – Западът винаги е обичал показната демонстрация на равенство, съхранявайки при това непреодолими или поне трудно преодолими границите между съсловията (обратно на православния свят с неговия сложен, подчертаващ йерархията церемониал, който при това оставя тези граници значително по-пропускливи).

Но нека се върнем при средновековното всекидневие на българите, отразено в “Отговорите”. Въпрос № 6 очевидно се е отнасял до къпането, което според византийските мисионери би трябвало да е недопустимо в сряда и петък. Традиционната представа за прабългарите като примитивен номадски народ отдавна е отхвърлена от множество археологически и други данни. Установено е например, че през периода VII-IX век те масово са строили (и очевидно – ползвали) бани. Такива са разкрити при разкопки под Мадара, в Плиска и Преслав, в множество от манастирските центрове около столиците и дори във временните аули, където понякога зимувала войската. Техниката на затопляне на водата е традиционната хипокаустова система, позната от римските бани, а наред с това са изградени голям брой по-малки и по-големи басейни.³² Трудно е да си представим, че всички тези съоръжения са се ползвали само от крайно ограничения кръг висши боляри и сановници, съпровождащи владетеля. Къпането като любимо занимание на прабългарите (Ст. Ваклинов предполага, че това пристрастие се дължи на продължителния им живот в безводните азиатски степи!) изглежда още по-показателно, като се има предвид, че в същото време дори в изтънчената Византия старите римски традиции са отдавна занемарени и повечето внушителни сгради с такива функции, останали от минали векове, са сухи и потънали в бурени.³³ Разбира се, излишно е да се споменава, че в Западна Европа съоръжаването на замъците с течаща вода и канализация предстои да се случи едва след векове. (На този фон не можем да не се удивим от художественото попадение на Емилиян Станев, който започва романа си “Легенда за Сибин, преславския княз” с изречението “*Князът се върна от лов и сега се къпеше*”³⁴ и разиграва серия от ключовите за романа сцени – включително финалната! - в и около бани. Без да е специалист-медиевист, писателят е уловил същностна черта на всекидневното живеене в българското средновековие,

титли... твърде почтени – зоста-патрикия и севаста. Носителките на тези две титли заедно с други пет-шест висши велможи на империята били допускани да се хранят на една маса с василевса”.

31 Описаната практика дава основание на Иван Божилов (цит. съч., 74) да окачестви България от средата на IX век като “държава от варварски тип”, близка по характер “до франкската държава от времето преди Каролингите”, т.е. от седми-осми век.

32 Вж подробности по въпроса у Станчо Ваклинов. *Формиране на старобългарската култура*. С., 1977, с. 91, 95, 110, 118, 122, 126, 194, 195, както и посочената там литература.

33 С. Mango, *op. cit.*, S. 338-341.

34 Емилиян Станев. *Легенда за Сибин, преславския княз*. С., 1968, с. 7.

независимо че анахронично я е пренесъл няколко века по-късно.)

Отговорът на папата и този път е уклончив – той цитира папа Григорий I от края на VI – началото на VII век, и препоръчва банята по всяко време, *“ако става заради нужда на тялото”*, а я отхвърля винаги, ако е *“за веселие на духа и удоволствие”*. Безспорно, границата между тези две функции на банята е доста неясна и всъщност българите получават папско разрешение да се къпят, както и дотогава, всеки ден. Друг е въпросът кога и как редовното къпане престава да бъде част от всекидневие то на българина и доколко християнската църква, далеч не винаги толкова толерантна, както папа Николай, съдейства за това. Като се има предвид култа на ислямските завоеватели към телесната чистота, едва ли можем да обвиним и за тази промяна, както обикновено, *“турското робство”*. Историята на къпането по нашите земи така или иначе предстои да бъде написана³⁵.

Последният въпрос, на който ще обърна внимание, е № 59, който очевидно е гласял: *“Позволено ли е на нас и на жените ни, както и досега, да носим гащи (панталони)?”*³⁶ Папата е леко смутен и окачествява въпроса като *“простодушен”*. Иван Хаджийски единнадесет века по-късно ще го определи като *“хумористичен”*³⁷, (смятайки може би, че князът подхвърля шеги, за да забавлява папата?!)

Ще напомним, че през ранното Средновековие, а практически в големи части на Европа – чак до началото на модерната епоха, долното бельо съвсем не представлява неотменна и самоподразбираща се част от облеклото. При това гащите се приемат еднозначно за мъжки атрибут.³⁸ Очевидно византийската традиция е била жените да не носят гащи, така, както според папата е обичаят и на запад (*“в нашите книги е заповядано да се правят панталони, но не и да си служат с тях жените, а мъжете”*). Струва ми се, че българите задължително са имали нужда от подобна дреха, поне докато (и доколкото) са прекарвали голяма част от живота си в езда. След усядането им на Балканите и славянизацията този *“проблем”* е изчезнал естествено, както и гащите от бита на нашите прадеди и особено прабаби. Какъв е приносът на християнската църква за това, е трудно да се каже. Във всеки случай през IX век папата отговаря с дипломатичност и мекота, която рядко се наблюдава в предписанията на Светия престол през по-късните столетия: *“...било че вие, било че жените ви, или свалят, или обличат панталони, това нито пречи на спасението ви, нито допринася за увеличаване на добродетелите ви.”*³⁹

35 Вж по този въпрос кратката, но полезна работа на Мирослав Попов. Върху историята на санитарното състояние на България и здравните схващания и навици на населението ѝ през средните векове. В: Природа, 1956, 3, 79-84.

36 В латинския оригинал стои femoralia. Показателни са колебанията на преводача, който избира между вариантите за превод: *“бедрени навои”*, *“особен вид гащи, каквито са нашите караванки – къси гащи без крачоли”*, *“исподнее платъ”*, *“долни гащи”*, *“панталони”* и дори *“шалвари”*! – вж Отговори, с. 168.

37 Иван Хаджийски. Избрани съчинения в три тома. Том I Бит и душевност на нашия народ. С., 2002, 136-137.

38 Димитър Маринов. Народна вяра и религиозни народни обичаи. С., 1994, с. 222: *Гащите са мъжко облекло и са символ на мъжа... гащите са имали такова значение, щото е имало случаи в отсъствието на момъка, годеницата му да бъде венчавана с гащите му...*

39 Все пак ще напомним, че в руските православни църкви и досега влизането на жена, облечена в панталони, се гледа с лошо око. Очевидно този маркер на мъжественост е започнал по-късно да се възприема като несъвместим със социалната роля на жената. Традицията изповядващите исляма жени да носят (задължително!) шалвари, също допринася за превръщането на тази

От коментираните примери става ясно, че внимателното вглеждане в “Отговорите...” би могло да ни даде значителна по количество и много интересна информация относно средновековния начин на живот – включително на равнището на всекидневието. Не е необходимо да продължаваме с нови примери, за да докажем, че историята на всекидневието на православния славянски свят може да бъде написана. Съществуващите досега опити⁴⁰ дават основание да се надяваме, че дори само едно първоначално “преподреждане” на наличната и вече позната на специалистите “база данни” (корпус от извори) и поглеждането ѝ през оптиката на една вече доказала своята ефикасност методика, може да ни изненада с оригиналността и свежестта на постигнатите резултати. Наред с това, разбира се, би трябвало да продължи работата по натрупване на нови, научно обработени и систематизирани изворови данни.

Нека направим едно последно уточнение – “история на всекидневието” не означава непременно единствено “история на безмълвното мнозинство”⁴¹, т.е. история на социалните низини, на бедните, безписмените и онеправданите. Разбира се, това е един от аспектите на изследването, но не бива да забравяме, че князете и епископите също имат своето всекидневие. Отчитайки динамиката на обществените процеси, ние би трябвало (но това е задача за по-далечното бъдеще!) да проследим по-скоро превръщането на новото в познато, на чуждото и екзотичното – в свое и обичайно, на уникалното в повтаряемо и всекидневно. Както и обратното – да разберем как и защо изчезват и се забравят традиционни, общоизвестни и на пръв поглед “вечни” неща и явления. Тук очевидно ще се наложи да нагазим в примамливите, но опасни води на изследването на културната памет⁴². Но, както е казано в една любима детска книжка, “това е една друга история и тя ще бъде разказана на друго място”.

дреха в знак за полава и конфесионална идентичност.

40 На първо място цитираната вече книга на Йордан Андреев. Всекидневието на българите XII-XIV век. С., 1992, въпреки несполучливо избраната популярна форма на изложение. Ползена информация, макар и необработена в интересувания ни тук аспект, може да се намери напр. при Янка Николова. По някои проблеми на материалната култура в средновековна България (края на XII – XIV в.) Велико Търново, 1982 г., особено глави 3, 4, 5, 6.

41 А. Я. Гуревич. Средневековой мир – культура безмолвствующего большинства. М., 1990.

42 Jan Assman. Das kulturelle Gedächtnis: Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen. München, 2000. (бълг. изд. Ян Асман. Културната памет. Писменост, памет и политическа идентичност в ранните високоразвити култури. С., 2001.)

Maria Schniter

**THE FORGOTTEN EVERYDAY LIFE OF THE ORTHODOX SLAVS - AN
ATTEMPT TO ACCESS IT**

(Again Concerning the Answers of Pope Nicholas to the Inquiries of the Bulgarians)

The article poses questions about the possible approaches to the study of the everyday life of Orthodox Slavs in the Middle Ages. It suggests a way to apply methods in the collection and processing of source data, which have already proved to be effective in western mediaeval studies. The article comments on the specific difficulties, facing Slav studies, in the definition and analysis of the materials. “Responsa Nicolai I papae ad consulta Bulgarorum” are analyzed as a possible source of data about the everyday life of Bulgarians in the 9th century.

